

Cəmlük və cəmliyə aid etmənin xüsusiyyətləri**Sevinc Zülfüqar qızı Namətova***Xəzər Universitetinin fəlsəfə doktoru**proqramı üzrə dissertantı***E-mail:** mahmudovasevinc828@gmail.com**Rəyçilər:** filol.ü.e.d., prof. F.Y. Veysəlli,
filol.ü.f.d. G.S. Həsənova**Açar sözlər:** cəmliyə istinad, istinadlı cəmlük, topluluq bildirən isimlər, kollektiv cəmlük bildirən isimlər**Ключевые слова:** референтивная множественность, множественность референтивности, единственность, существительные обозначающие сообщество, существительные, обозначающие коллективность**Key words:** reference to a plurality, plural reference, mass nouns, collective nouns

Cəmlük bildirən isimlərin semantikasında iki əsas fərqli baxış mövcuddur və biz onları bəzən cəmliyə istinad (reference to plurality) və ya istinadlı cəmlük (plurality refernce) kimi adlandırırıq. Birinci hala cəmdə olan isimlərin müəyyən bir varlıq növünü, onların çoxluğunu, daha dəqiq desək cəmliyini, birdən çox olması ilə cəmlük ifadə etməsinə dair baxışları aid edirik, ikinci qrupa isə formal cəmlük konsepsiyasını ifadə edən baxışları, yəni genişləndirici mereoloji (bütöv və onun hissələri arasında məntiqi əlaqələri öyrənən sahə) struktur vasitəsi ilə cəmliyin ifadə olunması yollarını və ona aid olan linqvistik baxış və nəzəriyyələri şamil edirik. Fransalı alim xanım Friederike Moltmannın və onun həmkarlarının təbircə desək, “genişləndirici mereologiya həmişə fərdlərin hissələrinin onların çoxluğunun hissələri kimi sayılmasından qaçmalıdır” (1, p. 2).

Bu iki yanaşma arasında müqayisələr kifayət qədər mühüm semantik və məntiqi əhəmiyyət kəsb edir. Çünki biz, məsələn, *həkimlər*, *müəllimlər*, *aşpazlar* sözlərində və bu sözlərin özlərinin cəmlük semantikasından o peşə adamlarının məhdud sahələrə aid olan bir sistemi ehtiva etdiyinin şahidi oluruq. Başqa sözlə desək, burada istinad olunan cəmlük (plural referene) müəyyən cəm isimlərin və ya ismi birləşmələrin eyni anda bir neçə fərdi ehtiva etdiyini müəyyənləşdirir, yəni onlar tək olmayıb cəm halındadır və onlara istinad dərhal olunur. Bu vaxt, xəbər də qrammatik cəhətdən bir fərd və ya bir neçə fərd üçün düzgün ifadə olunmalıdır.

Cəmliyə istinad olunma cəmliyin məntiqi ilə bağlı olduğundan, məsələn: *Həkimlər əməliyyatdan çıxdılar* - cümləsində olduğu kimi, dərhal həmin situasiyada cəm olan həkimlərə istinad edilir. Dərhal istinad olunma (və ya situasiyadan asılı dərhal istinad) özü də bu cəmliyin məntiqi ilə sıx bağlıdır, yəni bu, həm Soltan həkim, həm Əşrəf həkim, həm də Zaur həkim və sair deməkdir.

Beləliklə, hazırda cəmliyin ifadə olunmasında cəmliyə istinad linqvistik semantikada açıq şəkildə üstünlük təşkil edən bir xətt və ya baxışlar sisteminə aiddir. İstinadlı cəmlük isə (plurality reference), əksinə, ilk növbədə məntiqi linqvistikanın bir tərəfi hesab edilir və bu baxımdan hazırda bu xətt cəmliyin tədqiqində o qədər də geniş yayılmamışdır.

İndi isə birinci növ baxışların, cəmliyə aid olmanın əhatə dairəsinin arqumentlərində dayanan şərtlərin yaratdığı bəzi xüsusiyyətləri təhlil etməyə çalışacağıq.

Biz əgər *həkimin hamısı/ all of the doctor/nəqliyyatın hamısı/ all of the transportation*

/əhalinin hamısı/ all of the population kimi müəyənləşdirici sözlərlə ifadə olunmuş cəmlik hallarının təhlilinə keçsək, bu ifadələrdə cəmliyə istinadın linqvistik semantikada qeyd olunmalı xüsusiyyətin semantik paralellər ilə əlaqədar olduğunu görürük. Bunlardan biri sayıla bilənliyin, digərləri təkliyin və topluluq bildirməyin arasında dəyişən ismi birləşmələrin ifadəsi ilə bağlı olan müəyyən semantik xüsusiyyətlərdir. Bu o deməkdir ki, bütün göstərilən üç birləşmənin hər bir halında müəyyənlilik bildirən isim və ya ismi birləşmə vahid tək varlıqların - fərdlərin, cəmliklərin və kəmiyyətlərin ifadəsi əsasında yaranmış və semantik cəhətdən onlara bağlı olan xüsusiyyətləri əks etdirir. Məsələn, “Həkimlər yorğundurlar” cümləsində, *yorğundurlar* sözü eyni vaxtda dərhal bütün həkimlərə aid olduğu zamanda, *əgər yorğundurlarsa*, eyni və ya bir anda doğru olan bütün “zz”-lərin hamısında birdən doğrudur. Burada cəmliyə istinad - cəmlik məntiqi ilə birlikdə gedir. Bu məntiq təkliyin dəyişkənliyi və təklik şərtlərindən başqa bütün 'bb', 'cc', 'dd', tipli cəmlik dəyişkənliklərinə, eyni anda bir neçə fərdin təyin olduğu dəyişənlərə də aid olur və cəmlik şərtlərinin ifadə olunduğu situasiyanı ehtiva edir. Nəhayət, burada ehtiva edilən cəmlik məntiqi cəmlik prediakatını da ehtiva etmiş olur və bu halın özü də eyni vaxtda bir neçə fərdi ehtiva etməsi ilə doğru görünür (situativlik arqumenti nəzərə alınmaqla).

İndi isə *həkimin hamısı/ all of the doctor/nəqliyyatın hamısı/ all of the transportation/əhalinin hamısı/ all of the population* ifadələrində cəmliyə istinadın digər xüsusiyyətlərini təhlil etməyə çalışaq. Birincisi, *hamısı* sözü müəyyən ismi birləşmənin, sayıla bilən isim kimi eyni həkimlərin, nəqliyyat kimi onların hamısının (məqamdan asılı olaraq ya bütün nəqliyyat növlərinin-yerüstü, yeraltı, hava və su nəqliyyatı və sair və ya bir nəqliyyatın növünün toplum kollektivinin hamısı, məsələn, bütün avtobuslar və sair) və əhalinin istinad hissələri kimi sayılan bütöv xüsusiyyətini əhatə edir. Beləliklə, *fərdlər, çoxluqlar və kəmiyyətlər* qismən bütöv bir quruluşla gələn varlıqlar kimi eyni səviyyədə qəbul edilir. İkincisi, bəzi dillərdə sifət dəyişdiriciləri də cümlədə belə bir funksiyaya malik ola bilərlər. Belə ki, Azərbaycan dilində “bütün” və ya “hamısı” (“whole”) sözləri də müəyyən tək və sayıla bilənlik, cəm və topluluq bildirən ismi birləşmələrinə aid edilə bilər və bu zaman həmin hissədə və ya məqamda özünün iştirakçılığı ilə kəmiyyət effekti yarada bilərlər. Yəni:

- a) həkimin hamısı
‘all of the (the whole) doctor’
- b) nəqliyyatların hamısı
‘all of the (the whole) transportation’
- c) bütün və ya əhali və ya əhalinin hamısı
‘all of the (the whole) population’

Nəhayət, aşağıda göstərdiyimiz müqayisədə qismən və ya müəyyən dərəcədə adverbial hissə ilə əlaqəli dəyişdiricilər təklik bildirən (sayıla bilən isimlərin tək halı), kollektiv cəmlik bildirən və kütləvi-topluluq bildirən isimlərə tam paralel şəkildə eyni formada yanaşma yaranır. Yəni:

- a) Həkim qismən / müəyyən dərəcədə yorğundur.
- b) Nəqliyyat qismən/müəyyən dərəcədə özəlləşdirilib.
- c) Əhali qismən/çox/ müəyyən dərəcədə yoxsuldur.

Beləliklə, qismən və müəyyən dərəcədə semantik effekt fərdlərin (sayıla bilən təklik), çoxluqların (kollektiv cəmlik) və ya kəmiyyətlərin hissələri (kütləvi topluluq və onun hissələri) üzərində ekzistensial şəkildə, məqama bağlı cəmlik ifadəsindən və onun kvantifikasiyasından ibarətdir.

Bundan başqa, göründüyü kimi çoxluq və topluluğun ifadə olunması üçün bir sıra xüsusi

şərtlər vardır ki (onlar çox vaxt müxtəlif sözlərə bağlı olurlar), onlar cəmiyin strukturunu və kəmiyyət göstəricisini müəyyənləşdirə bilər. Məsələn, fərd sözügedən çoxluğun etdiyi şərti qoyur, lakin hissələr kimi alt qruplara malik deyil, yalnız (müvafiq vəziyyətdə) fərdlər bu funksiyaları yerinə yetirə bilirlər. Azərbaycanlı alim, G.B. Aliyeva doğru olaraq qeyd edir ki, “dilçilikdə kəmiyyət dil sahəsinin semantik kontinumu, say və miqyas semləri ilə təmsil olunur” (2, p. 219).

Bu yanaşmaların xüsusiyyətlərində dayanan mühüm cəhətlərdən biri də ondan ibarətdir ki, cəmiyyətin istinad olunan hallarda bu yanaşma cəmiyyətin ontoloji surətdə yanaşma deyil, ilk növbədə bu cəmiyyətin istinad kimi yanaşmadır. Əgər belə demək mümkündürsə, onlar heç bir mənada varlıq deyildirlər, lakin bununla belə müəyyən kontekstdə onlar strukturlaşdırıla və aşağı səviyyəli cəmlilik ifadə vasitəsi və ya cəmiyin sintaktik-funksional tipi kimi səciyyələyə bilirlər (sintaktik formanın məntiqi funksional məkanına daxil olan cəmlilik).

Cəmiyin ifadə olunduğu hallar həm ingilis, həm də Azərbaycan dillərində çox mürəkkəb bir sistemə malikdir. Buradan belə nəticə çıxara bilərik ki, “cəmlilik anlayışı təklik anlayışından daha az sabit və daha qeyri-müəyyəndir, yəni cəmiyin “2”-dən başlamış sonsuzluğa qədər davamında hər şeyi əhatə etdiyini nəzərə alsaq, bu heç də təəccüblü görünməz” (3, p. 103).

Başqa bir problem də ondan ibarətdir ki, ingilis və Azərbaycan dillərində sayıla bilənlik və sayıla bilməyənlik anlayışlarının fərqli cəhətləri və həm də isimlərin ifadə olunduğu bütün halların nəzərə alınmasının özü də çox mürəkkəbdir yalnız elə ingilis dilində “sayıla bilənlik sistemi 82 ana dili ingilis olan ölkələri (native speakers) və 98 qeyri-ənənəvi hesab olunan (non-native speakers) ölkələri əhatə edir” (4, p.103). Biz əgər ingilis və Azərbaycan dillərinin dialektlərini də nəzərə alsaq, məsələnin hansı dərəcədə ciddi olduğunu ilkin mənzərəsinin təsvir edə bilərik. Odur ki, hesab edirik ki, təhlil etməyə çalışdığımız bu yanaşmaların hər ikisi müqayisəli dilçilik nəzəriyyəsi baxımından xeyli əhəmiyyətlidir.

Təbii olaraq, topluluq bildirən və sayıla bilməyən isimlərlə, kollektiv cəmlilik bildirən isimlər arasında olan fərqli cəhətlərin qeyd olunması da yerinə düşərdi. Belə ki, topluluq bildirən və sayılmayan isimləri, məsələn, su, qaz, düyü, pul, şəkəri asanlıqla sayıla bilməsək də stol, parta, stul və sair kimi sözləri sayıla bilən olduğu üçün asanlıqla sayıla bilərik. Kollektiv cəmlilik bildirən isimlər - heyvanlar, əşyalar və ya yerlər qrupuna aiddir. Məsələn, biz *məşəni* - bir qrup ağacın mövcudluğu, *ordunu* - bir qrup əsgərin olmasını, *qitəni* - bir qrup ölkələrin varlığını bildirmək üçün işlədirik. Belə isimlər bir-biri ilə əlaqəli və ya eyni növ və ya cinsdən olan əşyaların adlarını göstərmək üçün istifadə olunur; onlar birlikdə qruplaşdırıldıqda, bir mərkəzdə cəmləşdikdə bir kimi qəbul edildikdə kollektiv cəmlilik mənasını verirlər. Başqa sözlə, topluluq = bir vahid kimi qəbul edilən saysız cisimlər, lakin kollektiv cəmlilik bildirən isimlər = ayrı-ayrı vahidlər kimi hesablanıla bilən obyektlər deməkdir.

Məqələnin aktuallığı. Hazırda cəmlilik paradigmasının mahiyyəti və bu mahiyyətə müqayisə olunan dillər baxımından yanaşmalar, bu yanaşmaların rəhbər tutduğu prinsiplər get-gedə çoxalmaqdadır. Belə yanaşmalar bir tərəfdən problemin işlənməsi istiqamətində pozitiv addımlar hesab olunsada, tətbiq olunan metod və metodologiyalar baxımından onların çox müxtəlif olması xeyli sayda ziddiyyətli momentlərin də meydana gəlməsini qaçılmaz etmişdir. Nəzərə alınmalıdır ki, həm ingilis, həm də Azərbaycan dillərində həm yazılı standartların olması, bununla bərabər dialektlərin çoxluğu və bu sistemlərdə cəmiyin ifadə olunması heç bir vaxt eyniyyət təşkil edə bilməz. Bu baxımdan problemin öyrənilməsi üçün daha optimal olan yolların və metodikanın işlənməsi bu günümüzdə müqayisəli dilçilik kontekstində çox mühüm aktuallıq kəsb edir.

Məqalənin elmi yeniliyi. Məqalənin elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, müəllif cəmlilik kontekstinin şərh və təhlil olunmasında, çox az sayda olan cəhdlərdən birini edərək bu paradigmanın cəmliyə istinad yolları və istinadlı cəmlilik kontekstində tədqiq olunmasına cəhd göstərmiş və elmi-nəzəri bazanın bu istiqamətini daha da zənginləşdirmişdir.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalənin praktik əhəmiyyəti aşağıdakılardır:

1. Məsələnin müqayisəli şəkildə aparılması hər iki dilçilik sahəsində olan tədqiqat işlərini daha da zənginləşdirir.

2. Bu sahədə aparılan tədqiqatlara həm nəzəri-metodik yanaşma, həm də praktik istiqamətdə yardım edir.

3. Qoyulmuş problemin gələcək təhlili üçün açıq qalmış bəzi sahələri göstərməklə məsələnin davamlı olaraq həllinə müəyyən istiqamət vermişdir.

Ədəbiyyat

1. Moltman F. Plural Reference and Reference to a Plurality. *Linguistic Facts and Semantic Analyses.* / Research Gate, chapter 6, p. 96, March 2016, 93-120 p.

2. Aliyeva G.B. Functional – semantic field of quantity (number) in systematically different languages. // – Brazil: Laplage em Revista (International), vol.7, n. 3, -Sept. -Dec. 2021 - 218-231 p.

3. Rotge W. Plurality in English and other languages: does it add up?// -Paris, Angophonía, English linguistics, 13 (26), -2009, -101-120 p. -p 286.

4. Tsang A. Judgement of countability and plural marking in English by native and non-native English speakers // -London, Language awareness, Taylor & Francis Group. 2017, Vol. 26, no. 4, p. 343. –343-359 p.

С.З. Наметова

Множественное число и особенности принадлежности к множественному числу

Резюме

В статье делается попытка провести анализ в рамках сравнительного подхода к проблеме множественности имена существительных, в основном охватывающих лингвистические особенности азербайджанского и английского языков. Детализируются контрастные и конфронтационные особенности этих двух подходов и приводятся сравнительные примеры, обозначающие случаи совпадения и различия.

Проблема множественного имени существительных составляет одну из сложных проблем языкознания. С этой точки зрения она проливает свет на некоторые характерные черты этих двух подходов и определяет перспективную проблематику вопроса.

В статье рекомендуется пригодность этих коррелированных подходов для дальнейшего изучения и интерпретации письменных и устных особенностей этих языковых моделей.

S.Z. Namatova

Plurals and features of belonging to the plural

Summary

The article makes an attempt to make analyses within the frames of two comparative approaches to the problem of plurality of nouns, mainly embracing the linguistic features of Azerbaijan and English languages. It details the contrasting and confrontative peculiarities of these two approaches and brings the comparative examples denoting the cases of coincidence and diversities.

The problem of plurals of nouns constitutes one of the complex issues in linguistics. From this viewpoint it sheds light on some characteristic features of these two approaches and identifies the perspective problematics of the issue.

The article recommends the suitability of these correlated approaches applied in further investigation and interoperations of the written and spoken features of these language patterns.

Redaksiyaya daxil olub: 22.04.2022